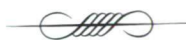

- MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
- SOUTHERN, W. R.: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987.
- TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”: *irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- SZÜCS JENŐ: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974, Gondolat
- GECSE GUSZTÁV: *A szerzetesség története*. Budapest, 1995, Seneca.
- PÁL JÓZSEF: *Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944)*. Budapest, 1996.
- KÁJONI JÁNOS: *Fekete könyv: az erdélyi ferences kuszódia története*. Szeged, 1991, Scriptum Kft.

M E S S Z E L Á T Ó

RÓNYAI LÁSZLÓ

Lusitania, a végzetes hajó

Cikkem témája a Lusitania nevű utas szállító luxushajó, melyet a történelemben sajnos nemcsak az általa lebonyolított fantasztikus utazások tettek világhírűvé, hanem tragikus módon szaporította az első világháborút övező talányokat. Nevének eredete az ókorig nyúl vissza: Hispania egyik részét hívták így, ami körülbelül a mai Portugáliának felel meg. Hosszúsága 787 láb (1 láb = 30,48 cm), szélessége 87 láb. Sebessége maximum 25 csomó. Szállítható utaslétszám: 563 fő az első emeleten, 464 a másodikon, és 1138 a harmadikon. A motort gőzturbinák hajtották, 4 db hajócsavar vitte előre a hajót. Gyártója a John Brown and Company Limited, Clydebank, Skócia. A Lusitania megépítése bizonyos értelemben J. P. Morgan elhatározása volt, akinek az volt a célja, hogy monopolhelyzetet teremtsen a transzatlantikus hajóüzletben, ami IMM (International Mercantile Marine: Nemzetközi Kereskedelmi Hajózás) néven ismert. A vállalat két hajót gyártott le: a Lusitaniát és a Maure-

taniát, és az előbbi hamarabb került ki. Ez az első legnagyobb hajó, mely gőzturbinával haladt előre, igaz már előtte is voltak hajók, melyek turbinákat használtak, de nem ilyen nagyságban. Ezen kívül abban is első volt, hogy ez volt az a hajó, ami felülmúlta a 40 ezer tonnát. Négy kéménykürtőt helyeztek el rajta, az utasoknak összesen hét fedélzet állt rendelkezésre élvezni a hajó által nyújtott luxust. A berendezés és a bútorok fényűzőek voltak. A hajófedélzetre rakták az első osztály társalgóját. Berendezése XVIII. századi hangulatot idéz, sárga és zöld színeket használva, mahagóni lambériával. A tetején egy festett, áttetsző üvegtetőablakot helyeztek el, valamint hosszában egy kandeló állt. A vakolat hihetetlen kivitelezésű, minden egyes helysége csodálatosan lakkozott. Az egész a királyi palota bálterméhez hasonlított, a francia királyi pompát tükrözte. Az erkély tetején egy dóm található, amin a Cherubim által készített, négy évszakot bemutató metszet látható.

A hálólhelyek szintén szépen rendezettek. A Lusitania hat állandó méretű kabinnal rendelkezett, aminek három szobája volt belül. Volt még ezen kívül „királyi szállója” – Regal Suites, aminek kettő hálója, egy nappalija, ebédlője, saját fürdőszobával, mosdóval és tálalóhelységgel rendelkezett.

A szobák díszítésére megint más korszakstílust alkalmaztak. Legtöbbjük francia alapú, hasonlít a versaillesi palotáéra. Azt a benyomást keltik, hogy minden egyes szoba különböző stílusú és egyedi. A harmadik osztályú kabinok elektromosan világítottak és fűtöttek, ami jelentős előrelépés az előző óceánjárókhoz képest. A takarókat a lopások ellen, és hogy a cég rangját jelezzék, Cunard jelvényekkel díszítettek.

A fényűzés egyéb jeleit is tapasztalhatjuk: az első osztályon lift, dupla vastagságú ajtók, hogy a meleget benntartsák a helységekben, olvasószobák és a hajófedélzeten a tornác-kávézó. A harmadosztályú ebédlők a korszak legnagyobb ilyen jellegű termei voltak. Hatalmas oszlopokat helyeztek el benne, hogy a stabilitását megtartsák.

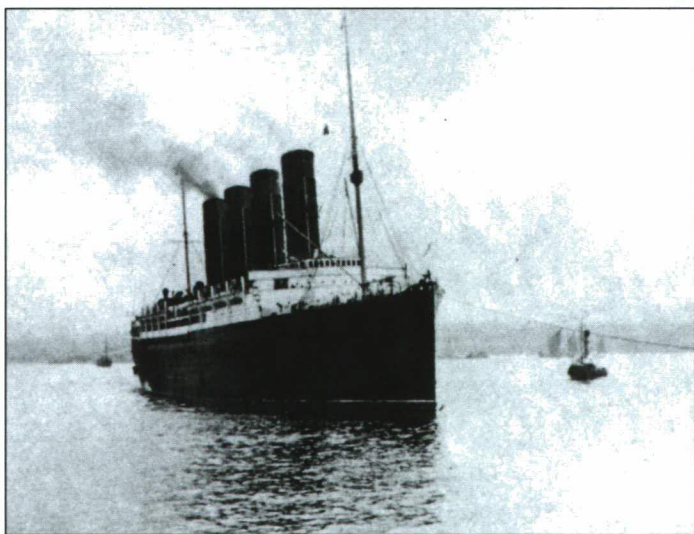
A dohányzó nélkülözhetetlennek számított. Elsősorban az úriemberek használták, mikor ebéd után egy-két adag dohány elfüstölése mellett a hasonló helyzetű utasokkal megvitatják a világpolitikát, az üzleti- és a társasági élet fő dolgait. E terem tetején is boltívezett üveg tetőablakot helyeztek el.

Külön társalgót is építettek a hajófedélzetre, bútorzata Lajos király francia stílusára emlékeztetett. A különböző zöld és rózsaszín árnyalatok a selyemfa bútorzatot dicsérik. Azt lehet el-

mondani, hogy a Cunard Line politikája az volt, hogy egyik osztály utasai se szégyenkezzenek a körülmények miatt, a szobáikra büszkék legyenek.

Amikor a hajó kikerült a gyárból, 1906. június 7-én megtartották az első próbautat. Egyetlen egy probléma merült fel: mikor teljes sebességgel haladtak, a hajófar hevesen rázkódott. A javítások során teljesen szétszedték a hajófarat és stabilizátorokat, alátámasztásokat raktak be, hogy kijavítsák a hibát. A sebesség fokozására tett erőfeszítések is több próbát állítottak a mérnökök elé: még 1903 szeptemberében a Cunard igazgatója gyakorlott mérnökök bizottságában elnökölt, és a következő év tavaszára döntöttek el, hogy gőzturbinákat alkalmaznak, majd 1905 májusában kezdték építeni. 1908 júniusában a régi hajópropellereket egy újabb konstrukcióra cserélték le, és novemberben kinevezték a hajó kapitányának William Turnert.

1914 márciusában a Lusitania megdöntötte korábbi sebességi rekordját a New Yorkból Liverpoolba tartó útja során, elérte a 25 csomót és ezzel elnyerte a Kék Szala-

A LUXUSHAJÓ BEFUT LIVERPOOL KIKÖTŐJÉBE

got. A háború kitörése a hajózási szabályokat is megváltoztatta. Októberben két útja volt a hajónak, majd havonként közlekedett ezen az útvonalon, később takarékosági okokból hat kazánt lezártak és a maximális sebességet 21 csomóra csökkentették.

1915. január 16-án a Lusitania egy nemzetközi incidenst oldott meg. Queens-town felé haladt és a kapitány – félve a torpedótámadás eshetőségétől – felhívatta az USA nemzeti lobogóját. Az incidensből világszenzáció lett a sajtóban – szinte előrevetítette az eset a tragédiát. 1915 áprilisában a német követség Washingtonba figyelmeztetőt küldött újságokon keresztül, hogy az utasok saját felelősségükre utaznak a szövetséges hajóikon.

A végzetes útra 1915. május 1-jén indultak New Yorkból William Turner irányításával, 1959 utassal a fedélzetén. A pogy-

TURNER KAPITÁNY, A LUSITANIA PARANCSNOKA

gyász élelmiszerekből, fémrudakból, tölténydobozokból és hüvelyekből állt, bár a pontos összetétele azóta is viták tárgyát képezi. Az összes rakomány súlya 173 tonnát nyomott, a hajó összsúlya 32 ezer tonnát nyomott.

Május 7-én veszélyes helyre ért a hajó, olyan helyre, ahol ellenséges tengeralattjárók előfordulhattak. A kapitány övintézkedéseket adott ki: az összes mentőcsónakot készenlétkbe helyeztette, minden keresztválaszfal ajtaját becsukatta, őrtoronyba kettős megfigyelést kért, a gőznyomást magasan tartotta, hogy vész esetén a lehető legnagyobb sebességgel tudjon haladni. Reggel 8 órakor a sebességet csökkentették 18 csomóra, hogy biztonságosan érkezzon majd meg a liverpooli külső gátakhoz, valamint a másnapi hajnali dagályt elérjék. Írország déli partjainál, Merseynél az angol Admirális arra kérte a Lusitania kapitányát, hogy kerülje el a helyet, mert nincs szükségük egy felfegyverzett kereskedelmi cirkálóra, de viszonzásképpen arra utasították, hogy maradjon Liverpoolnál, míg az ügyet elintézik, és az elvonulásukkor a cikkcakk kitérő válasz módszerével hajózzanak, rendellenes szünetekkel változtasson útirányt, hogy összezavarja az U-bootokat. A hajó legénysége a javaslatot elutasította. A németek folyamatosan elsüllyesztéssel fenyegették a hajót, és azzal mentegetőztek, hogy az ellenség háborús célú támogatását előzik meg.

A hajó május 7-én fél egy után Old Head of Kinsale látótávolságába került, egyenletes iramban haladt, egy személyzetis négy pontos helymeghatározást kezdett készíteni 1 óra 50 perckor, amelyet sohasem fejezett be...

Két óra körül az utasok befejezték az ebédjüket, a hajó már 10-15 mérföldre tartózkodott Kinsale-től, tiszta időben, nyugodt vízen haladt. 2 óra 15 perckor Turner kapitány a másodkapitány kiáltását hallotta: „Egy torpedó közeledik, uram!” Rögtön egy

2002/XIV. 1-2.

hatalmas robbanás hallatszott a jobb oldalon, a 3. és 4. kémény között. (Állítólag a Lusitaniának egy olyan celláját találta el a torpedó, amelyben holland sajtókat és szöveteket szállítottak.) A következő pillanatban egy újabb robbanás történt, amiről akkor azt gondolták, hogy egy második torpedó, de ma úgy tartják, hogy belső robbanás volt: egy kazán robbanása lehetett. A kérdés nincs megnyugtatóan lezárva, de ez a legvalószínűbb variáció. A második robbanás begyűjtotta a széntárolókban a szén-

port, és félelmetesen meghimbálta a hajót. A fedélzeten azonnal pánik tört ki, megkezdődött a mentőcsónakok leengedése. Turner kapitány túlélte a robbanást, és azonnal parancsot adott a nők és gyerekek mentésére. Akadt néhány incidens a túlélők viselkedése miatt, valamint panasz arra, hogy hogyan engedték le a mentőcsónakokat, és a csónakok vezetőire a hiányosságaik miatt. A mentést nehezítette hogy a hajó belsejében percekben belül kialudt a világítás.

Először az orr-rész kezdett el süllyedni, majd a hajófar majdnem függőlegesen állt ki a vízből, csakúgy, mint ahogy Titanic három évvel korábban tette. A megsebzett Lusitania körülbelül húsz percen belül elsüllyedt, 1198 embert magával húzva a hullámsírba, közöttük 128 prominens amerikai.

Az egyik túlélő, *Leslie Morton* tengerész volt. Ő vette észre elsőként a torpedók közeledését, és ő az, aki továbbította a hírt a másodkapitánynak. Amikor a torpedók a hajóba csapódtak, a lába súlyosan megsérült, de gyorsan összeszedte magát és számos mentőcsónak leengedésében segédkezett. Ezután a tengerbe ugrott, egy gumii-

A LUSITANIA VÉGZETE: WALTER SCHWIEGER SORHAJÓHADNAGY, AZ U-20 NÉMET TENGERALATTJÁRÓ PARANCSNOKA

csónakhoz úszott és Joseph Parry segítségével még körülbelül 50 vagy 60 ember életét megmentették úgy, hogy a csónak borítóvászát letépték, és a túlélőket behúzták a vízből. Morton és Perry néhány mérföldet eveztek, míg elértek egy halászbárkát, a túlélőket átrakták, majd visszafordultak a roncs helyszínéhez és újabb 20-30 emberrel tértek vissza.

A Lusitania és a Mauretania vált az óceánjárók etalonjává a Titanic után. Nincs kétség afelől, hogy a Lusitania elsüllyesztése az

I. világháború egyik legnagyobb tragédiája. A német tengeralattjáró kapitánya, *Walthor Schwieger* – előzetes figyelmeztetés nélkül – megtorpedózta az óceánjárót. Az eset után az antant közvéleménye, sajtója és kormányai tömeggyilkossággal vádolták a német hadvezetést. Az USA hivatalosan ugyan még a semlegesség mellett foglalt állást; ennek ellenére jelentős fegyver- és robbanóanyagszállítmánnal indult utolsó útjára a hajó, amiről az angol Admirális, és valószínű, hogy az USA elnöke, és az angol kormány is tudott. Lehet hogy az angol kormánykörök érdekeltek voltak elsüllyesztésében, ezzel remélve, hogy az USA szövetségesükként belép a háborúba? A kérdésre még valószínűleg sokáig nem kapunk hiteles választ, ha ugyan van megoldása ennek a rejtélynek.

ELEKTRONIKUS IRODALOM

www.cgi.matav.hu/ilegeza
www.cunardline.com
www.geocities.com/titanicandco/lusitania
www.greatship.net/lusitania
www.lusitania.net

BOGOS ORSOLYA

Ízek az ókor Egyiptomából

Az ókori Egyiptom sok rejtélyt hagyott az utókorra. Sokat már megoldottak közülük, táplálkozásuknak pontos ismerete azonban nem tartozik ezek közé, bár külföldön egyre több irodalom jelenik meg a témában.

Fontos kiindulópont – mint Egyiptom esetében szinte mindig – a Nílus áradása. „Az egyiptomi évet maga a természet osztja három időszakra. Az első a vetés és fejlődés tartamára eső első négy hónap (november, december, január, február), a másik a gyűjtés ideje (március, április, május, június). Kiegészíti és befejezi az évet az áradás négy hónapja (július, augusztus, szeptember, október).”¹

Nagyszerű forrásnak számít a Deir-el-Medinében található I. számú thébai sír egyik falfestménye. A sír tulajdonosa az I. Széthi (i. e. 1306–1290) idején élt Szenendzsem. A jelenetsorban ő és felesége, Ijnofreti levágja a termést, egy pár tarka tehénnel szánt, és a lent aratja.²

Az ókor élelmiszereit az áldozati listákról és az edényfeliratokról lehet leolvasni, különösen az elephantinei sírok leleteiről. Alapvető élelmiszereknek minden időben a gabonafélék számítottak, főleg az alsóbb néprétegek számára, de sok zöldséget és egyéb növényt, gyümölcsöt is ettek. A gabonák esetleges hiánya – kis áradás vagy sáskajárás idején – nagy éhínségekhez vezetett, ezt pedig sokszor még a Nílus rengeteg halfajának fogyasztása sem tudta kompenzálni. Sőt a hal bizonyos körülmények közt tabunak számított.³

A szegényebbek mindennapjaiban legfőképpen a húseletek szorultak vissza, szá-

mukra a hús ünnepi ededelnek számított, a gazdagoknál mindennapi étel is lehetett. Fogyasztották a marha-, juh-, kecske- és sertéshúst, a vadállatok közül még a hizlalt hiénát is megették. A belsőségeket is elfogyasztották. Pácolva vagy sütvé, főzve tálalták a húsokat, így a szárnyasokat is, sőt a nyárson sütés is kedvelt elkészítési mód volt. A sütést kezdetben kis edényekben, majd hatalmas fémüstökben végezték.⁴ Az ételeket agyagtálakon tálalták, mert úgy tovább meleg maradt. Általában egyszerű kőlap tűzhelyeik voltak, de egy El-Omar-i konyha feltárásánál kisebb kályhákat is találtak.⁵ Főzésnél, sütésnél használtak marha- és madárzsírt, valamint különböző olajokat, bár ez utóbbiakat inkább világításra szánták. A cukorrépa és a cukornád ismeretlen volt, édesítőszerük a méz volt, de használták a céla a szentjánoskenyérfa édes gyümölcsét is. A fűszereikről, ízesítőszerceikről keveset tudunk. Italaik közé tartozott a sörök és borok számtalan fajtája, különböző gyümölcslevek, a víz és a tej.

Étrendjük összetételére mutat rá egy II. dinasztiaiból származó áldozati lista, amely a halott számára készített „útravalókat” írja le: főtt hal ~ galambragu ~ főtt szalonka ~ főtt marhavese ~ sült marhaborda és marhaláb ~ egy további, összevagdalt marhabordából készített étel ~ fügekompót ~ bogyók ~ kis mézeskalácsok ~ sajt ~ borszölők.⁶ Láthatjuk, hogy gondoskodtak a változatos élvezetekről, csak sajnos – receptek híján – ezt nem öröközték ránk.

Három fő étkezésük volt, reggeli, ebéd, vacsora. Ezen kívül nemigen ettek, táplálko-

2002/XIV. 1–2.

zásuk szerény volt.⁷ A IV. dinasztiából Kagemni intelmekben (Prisse Papirusz I.) mértéktartásra int a szerző, az egyiptomiak életére annyira jellemző középutat hirdeti: „Hasok (emberrel) ülsz együtt, tartózkodj a kenyértől, melyet szeretsz. Rövid idő az önmegtartóztatás. Hitvány dolog a torkosság, megszegyenülés van abban. Egyetlen merítés víz is oltja a szomjat, egy falás főzclék is erősíti a szívet.”⁸

Legalapvetőbb ételük, italuk mégis a kenyér és a sör. Erre utal a *táplálkozni* jelentésű *useb* ige is. Ez a jelcsoport kenyéret, sört és egy ovális alakú süteményt ábrázol. Tehát az egyiptomi ember számára a táplálkozás egyet jelentett azzal, hogy kenyeret evett és sört ivott.⁹ A kenyér és a sör elkészítési módjának több változata ismert, de a téma terjedelme miatt egy külön cikkben lehet vele foglalkozni, legbővebben Gaál Ernő írása tárgyalja.

A húsfélék között tiltott ételek is szerepeltek, közéjük tartozott a sertés. Ennek okaként azt említhetjük meg, hogy a disznót Széth állatának tartották, húsa ezért tisztátalannak számított. Talán azért alakult ki ez a szemlélet, mert a meleg éghajlatú területeken a telített zsírsavakat tartalmazó sertéshús gyorsan megromlott, és gyakran ételmérgezéseket okozott, ezért, mint rontást hordozó ételt ezeken a területeken vallási tilalmakkal iktatták ki az étrendből (pl. a mohamedánoknál ma is így van).¹⁰ A disznóhúst tehát sok városban nem volt szabad fogyasztani, máshol viszont az állat elterjedtsége, és húsanak olcsósága miatt feloldották ezt a tilalmat. A soványabb marhahúst annál jobban kedvelték, nyárson sütve vagy edényben puhára főzve fogyasztották. Elsősorban a zsírját és a húsat használták fel az étkezésben, kedvelt eledel lehetett a marhaborda, a láb és a vese.¹¹ A vérét, a máját és a trágyát a gyógyászatban hasznosították. Ez utóbbiról nincsenek elképzeléseim, de állítólag a medicinában külsőleg és belsőleg

is alkalmazták. A kecske és a juh nem játszottak jelentős szerepet az étkezésben, bár húsuat és tejuket is fogyasztották, zsírjuk pedig az orvosságok készítésénél tűnik fel. Vallási szempontból annál inkább jelentőségek, láthatjuk, hogy a juhra és a kecskére is érvényes bizonyos kettősség: hol az egyiket, hol a másikat mellőzték, nem áldozták és nem fogyasztották.¹² A háziállatokon kívül vadállatok húsuat is ették. A sivatagi állatok vadászatának kicsi volt a gazdasági haszna, ezért ez inkább a gazdagok sportjának számított. Szükségyszerűségéből is kényszerültek vadászatra, így a veszélyes krokodilt és a vízilovat is elejtették. Az antilop- és gazella-fajták húsuat már a korai időktől fogyasztották, ezek előkelő helyet foglalnak el a halottaknak és az isteneknek szánt áldozatok között. A vadon élő állatok közül leggyakrabban még a nyúl volt, bár vadászásukmányaiként nem túl sűrűn említették. Kifejezetten sivatagi csemegének számított a strucctojás, amely szintén a gazdagok étrendjén szerepelhetett.¹³

Arról azonban nem írnak a források, hogy a struccot megették-e, bár egy XIX. dinasztiából származó ábrázoláson feltűnik a baromfiudvarban tyúkok és csirkék társaságában, amint éppen etetik őket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nemcsak a tojása kellett nekik, hiszen tudjuk, hogy a strucc-hús ehető, sőt jó ízű. Ugyanitt történt utalás a tyúkra: „madár, amelyik minden nap szül” – vagyis tojik. A tyúk és kakas húsuon és tojásukon kívül nem volt jelentős az egyiptomiak életében.¹⁴

A szárnyasok közül a kacsát, libát és különböző vízimadarakat nagyon kedvelték, ezekhez a szegényebbek is könnyebben hozzájuthattak. Ritkábban került az asztalra a galamb, a fűj pedig szinte csak a gazdagok ínyencfalata volt.¹⁵ „A madarak közül a fűjet, kacsát és kis madarak húsuat előbb beáztatják, azután nyersen megesszik, a többi madárfajtát sütve vagy főve élvezik, kivéve,

amelyeket szentnek tartanak.” Ilyen volt az íbisz, a kormorán és a gólya.

Az egyiptomi ételek közül a halat is a kettősség tükrében kell vizsgálnunk. Sok helyen ugyanis a hal a tiltott ételek közé tartozott, az áldozati listákon sem szerepelhetett, és az undor szó után az írásban hal determinumot írtak.¹⁶ Helek ezt azzal magyarázza, hogy nem is feltétlenül undorodtak a haltól, hanem inkább félelmüket és tartózkodásukat fejezték így ki, hiszen a hal mitikus eseményekben is szerepet játszott. Ugyanis Plutarhos leírta, hogy a hagyomány szerint, amikor Széth feldarabolta Oziriszt, a nemzőtágját a folyóba dobta, de azt a halak nem ették meg.¹⁷ Ezért néhány helyen szent állatként tartották számon a halat, nem fogyasztották. Eszna közelében például haltemetőre bukkantak, ahol mumifikált halakat találtak.¹⁸ Talán ez a tisztelet, és az ebből adódó félelem okozta tartózkodás változott át az idők folyamán utálatná. Ez aztán a különböző nomoszokban más-más módon érvényesült. A szegényeknek fontos étele volt olcsósága miatt. Fogyasztották frissen, sóban tartósítva, sütvé, nyáron, és főzve is. Bár az áldozati listákon nem, de a gazdagok lakomáinak ábrázolásain igenis feltűnik a hal, sőt nem is kis számban. Tehát látjuk, hogy nemcsak a szegények, de a tehetősek is kedvelték ezt az egyszerű étket. Nekik biztosan az is megadatott, hogy többféle, ízletesebb módon készítsék el halételeiket. Ezekhez kell sorolni a kaviárt is. Óbirodalom kori masztabákban láthatók halfeldolgozó jelenetek is. Lefejtették a halikrát, majd miután megmosták, le kellett sózni, így megszáritották, és kissé összprezésték. Nem tudni, hogy az antik kaviár íze és minősége vetekedne-e a maiéval, mindenesetre léte bizonyítja, hogy az elit már akkor is tudott luxusban élni.¹⁹

A zöldségek és főzelékek is előkelő helyen szerepeltek az egyiptomiak étrendjén, főleg a szegényebb rétegek és munkások

eledele volt. Közvetlenül a házaik mellett is hozták létre zöldségeskerteket. A salátát főzeléknövényként termelték, nagyon kedvelt volt a hagyma, három fajtáját ismerték, a vöröshagymát, póréahagymát és a fokhagymát, bár ez utóbbit csak Herodotos említi. Biztos, hogy ismerték és fogyasztották a vadzellert, a petrezselymet, egyiptominak tulajdonították a somot, a káposztát, a sóskát és a zsászt. Ezeket főzelékként ették, sokszor főzelékbe mártva puhították a megszáradt kenyeret.²⁰

Ételeik ízesítésére ők is használtak fűszereket, ha nem is mindig olyanokat és olyan változatosságban, mint manapság. Valószínűsíthető, hogy lehettek olyan fűszerként használt növényeik, amelyekről mi nem tudunk, vagy ma már nem használják ezeket fűszerként. Bizton állíthatjuk, hogy ismerték a köményt és a koriandert. A gyógyászati szövegek említik a kakukkfűvet, a zsályát és a fahéjat, tehát ezeket is ismerték, de nem lehetünk biztosak abban, hogy fűszerként is hasznosították. Sajnos azt sem lehet tudni, hogy milyen ételekhez milyen ízesítő szereket használtak, illetve milyen módon alkalmazták őket.²¹

Édesítő szerként a mézet használták, sokat fogyasztottak belőle, ezért gyűjtötték a vadméhek mézét, de tervszerű méhészkedéssel is foglalkoztak. A méz eredetét színe miatt a napistenre vezették vissza, s szerintük a méhek, akárcsak az emberek, Ré földre hullott könnyeiből keletkeztek. A méhészkedés tehát megbecsült foglalkozásnak számított, azért is, mert nemcsak a táplálkozásban, hanem a gyógyászatban is fontos szerepet játszott.²²

Sokféle felhasználást ismerjük viszont a sónak. Elsősorban az ételeket ízesítették, sózták, halakat és szárnyasokat pácoltak vele, és a konzerválásban is nagy szerepe volt. Ezen kívül a balzsamozással, üveg, arany és ezüst előállításával, valamint színezéssel kapcsolatban tűnik fel a forrásokban. A gyógy-

2002/XIV. 1–2.

ászatban orvosságként szerepelt.²³ Sőt, a só egyik érdekes felhasználása az egyiptomiak leleményességét mutatja, miszerint sós olajat használtak mécsesecikben, mert a só leköti az olajban levő vizet, így az sokkal kevésbé kormozódik.²⁴

Az olajakat leginkább világításra használták, kevésbé voltak fontosak az ételek elkészítésénél. Az utóbbi esetben sütéshez, főzéshez. Olajaik elsősorban növényi eredetűek voltak, különböző magokból állították elő őket. Több mint tizenhárom féle olajuk volt, mint például a ricinus-, szezám-, olíva-, len-, saláta- vagy mandulaolaj. Ételek elkészítésénél gyakran használtak kacsá- illetve libaszírt, amely az egyiptomi éghajlat alatt teljesen folyékony volt, ezért az olajok közé sorolták. Talán ez az oka, hogy növényi olajokra és állati zsiradékokra használtak egy közös szót, a *mrht*.²⁵

A gyümölcsválasztékuk elég szegényes volt, sokban különbözött a maitól. Az ókori Egyiptomban ugyanis nem volt narancs, citrom, mangó vagy banán. Leggyakoribbnak a datolya, füge, szőlő és a szentjánoskenyérfa gyümölcse számított. Fejlett volt a kertgazdaság, ezen kívül az oázisokban is termeltek gyümölcsöt. A hyksos kortól (i.e. 1640–1532) ismerték az almát és a gránátalmát. A dinnyét édes íze és bőséges víztartalma miatt kedvelték, ami igen üdítő lehetett a forróságban. A gyümölcsöket frissen vagy aszalva, szárítva is fogyasztották.²⁶ Az uborka, a tök és a dinnye közül csak az uborka ismerhető fel az áldozati asztalon, de ismerték a másik kettőt is.

A deltavidéken és az oázisokban szépen termelt a szőlő. Már az I. dinasztia korától ábrázolják falfestményeken, ahogy szüretelik a gyümölcsöt. Főleg kék színű fajtáik voltak, amelyekből nagy lugasok láthatók a képeken. A fehér szőlőt a görög időktől jegyezték fel. A szőlőt is ették frissen, hiszen

ez is lédús gyümölcs, de mazsolát is aszaltak belőle, amit aztán a süteményekbe is belesütöttek.

Természetesen bor is készült a szőlőből. Szüret után megtaposták, így sajtolták ki a levét, majd megerjesztették, a mustot azután zsákon keresztül megszűrték. A bor az előkelők itala volt, ritkább és drágább volt a nép árpasörénél. A gazdagoknál lakoma nem múlhatott el bor nélkül. A megfelelő aromát a szívócsövek áteresztő-képességével, és a megfelelő szőlő- illetve borfajták összekeverésével érték el. A borokról sok adat maradt ránk, mert a korsókat pecséttel zárták le, a pecséteken pedig fel volt tüntetve a szőlőskert és a bortermelő neve, sőt, az évjárat is. Szőlőboron kívül készítettek datolya- és gránátalmabort is.²⁷

Italaik között megtaláljuk a tejet is, amely elsősorban tehéntej volt, de megemlíti a kecsketejet is. A sörrel összehasonlítva a tej nem volt mindennapi ital, a friss tej pedig elsősorban a kisgyermek számára volt fenntartva. Tudomásunk van tejből készült ételekről: ismerték aludttejet, a beduinoknál pedig elterjedt volt egy joghurtféleség, a *laban*. Plinius utalt rá, hogy megszokott volt a megsavanyodott tej magától besűrűsödött formája, a kövér tej vagy túró. Sajtféle maradékokat is találtak I. dinasztiai korszakban, de csak a ptolemaioszi időkben bizonyított a sajt létezése. A sajtgyártás mai formájában, felforralással, megalvasztással nem létezett, sőt, a sajt elnevezésére sem ismerünk semmilyen egyiptomi szót. Az is biztos, hogy vaját nem készítették a tejből.²⁸

Már az Óbirodalom korától ábrázolták a fejés műveletét.²⁹ A mai egyiptomi konyha természetesen sokban különbözik a fent említettektől, sok minden eltűnt, illetve az arab hatásnak köszönhetően sok új dolog is bekerült az étrendbe. Ez azonban egy másik történet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAUER, HANS: *Tisch und Tafel in allen Zeiten.* Aus der Kulturgeschichte der Gastronomie. Leipzig, 1967.
- J. BAINES–J. MÁLEK: *Az ókori Egyiptom atlasza.* Budapest, 1993.
- GAÁL ERNŐ: *Sör az ókori Egyiptomban és Mezopotámiában.* Budapest, 1988.
- GEORGE HART: *Az ókori Egyiptom.* Budapest, 1992.
- WOLFGANG HELCK: *Das Bier in Alten Agypten.* Berlin, 1971.
- Herodotos történeti könyvei.* II. kötet, II. könyv. Ford.: Geréb József. Budapest, 1892.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája.* Budapest, 1993.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: Ré fiai nyomában. In *História*, 1982/3. 34.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: Egyiptomi ételek, italok. In *História*, 1980/4. 28–29.
- KÁKOSY LÁSZLÓ–VARGA EDIT: *Egy évezred a Nílus völgyében.* Budapest, 1970.
- Lexikon der Ägyptologie.* I–VI. Band. Wiesbaden, 1975.
- LUKÁCS J.: Egyiptom söre a folyékony kenyér. In *Sörpar* 15 (1968) 236–239.
- GASTON MASPERO: *Az ókori Egyiptom története.* Budapest, 1998.
- Ókori keleti történeti chrestomatia.* Budapest, 1964.
- STRABÓN: *Geographika.* Budapest, 1977.
- SZABÓ E. – SZIGETI A.: *Sörlexikon.* Sörtörténelem. Budapest, 1996.

JEGYZETEK

- ¹ Maspero 1998. I. fejezet 6.
- ² Baines–Málek 1993, 190.
- ³ Kákósy 1993, 247.
- ⁴ Kákósy 1980/4. 28–29.
- ⁵ Hart 1992, 46.
- ⁶ *Lexikon der Ägyptologie.* 1975, I. köt. 1267–1269. hasáb.
- ⁷ Kákósy–Varga 1970, 113.
- ⁸ Kákósy 1993, 247.
- ⁹ Gaál 1988, 12.
- ¹⁰ Herodotos 1982, II. 47–48.
- ¹¹ LdÄ 1975, I. 1267–1269.
- ¹² Herodotos 1982, II. 42.
- ¹³ Hart 1992, 62.
- ¹⁴ LdÄ 1972, II. 70.
- ¹⁵ Kákósy 1980/4. 28–29.
- ¹⁶ Kákósy 1993. 247.
- ¹⁷ LdÄ 1975, II. 228.
- ¹⁸ Kákósy 1980/4. 28–29.
- ¹⁹ LdÄ 1975, III. 621.
- ²⁰ LdÄ 1975, II. 521.
- ²¹ LdÄ 1975, II. 526.
- ²² Kákósy 1993, 248.
- ²³ LdÄ 1975, V. 511.
- ²⁴ Kákósy, 1993, 179.
- ²⁵ LdÄ 1975, IV. 552.
- ²⁶ Kákósy 1993, 248.
- ²⁷ Hart 1992, 47.
- ²⁸ LdÄ 1975, VI. 125–126.
- ²⁹ Baines–Málek 1993, 192.

MAURER ÉVA

„Tiszta szerda, de közel vagy hozzánk, /
Éjfél után véget ér a farsang!”

A busójárás

Évek, évtizedek óta vonzza az érdeklődőket Mohácsra e színes, látványos farsangi népszokás, amely nemcsak a régi sokác népviseletet csalja elő a szekrények mélyéről, hanem még ma is faragókésre görbíti a férfiak kezét. De mi is ez tulajdonképpen és honnan ered?

A mohácsi sokácok messze földön ismert népszokása, a busójárás a tavaszi napforduló idejére esik. Régen farsangvasárnap reggelétől húshagyókedd estéig tartott a mulatság. A farsang utolsó csütörtökjén a gyermekek öltöztek maskarába. A busójárás a más népek hiedelemvilágában is megtalálható télbúcsúztató, tavaszköszöntő, oltalmazó, termékenységet varázsló ünnepek családjába tartozik. Éppúgy rokonságot mutat a Rio-i és a velencei karnevállal, mint az afrikai népek szokásával.

Mohácson a hagyomány eredetét a törökülés legendájával is magyarázzák: a mohácsiak szerint a busónak öltözött sokácok űzték ki a törököket a városból, s ennek emléke a busójárás. A mondának több változata is kering. Közülük a legismertebb talán a Salga István által, az 1960-as években összeállított, kiegészített változat, amelyet a maszkfaragó mester még egy szépen faragott boton is ábrázolt. E szerint a busójárás az alábbi mondára vezethető vissza.

A délszláv sokácok a Balkánt dúlő törökök elől menekültek Magyarországra. Amikor Mohács is török uralom alá került, őket ugyanúgy sarcolták, háborgatták, mint a magyarokat, ezért nagy részük a városból

átszökött a közeli Mohács szigetre. A sziget ekkor még ősvadon volt, víz borította – a nyári hónapok kivételével – majdnem egész évben. A sokác férfiak itt szabadcsapatokat, ún. uszkocsit hoztak létre. (Az uszkok a

INDUL A MENET!

SZÉP ÉS A SZÖRNYETEG

török uralom alól menekülő délszláv harcos szó többes számának nyelvjárási alakja).

Mohácson élt egy szegény fiú, Bubreg Máttyás, aki szerelmes volt egy sokác lányba, Maricába. Maricába szerelmes volt egy gazdag fiú is, Simó, aki a törökök kémje volt, de Marica nem akart hozzámenni. Simó török befolyását akarta felhasználni, hogy lecsapja Máttyás kezéről Maricát; ezért elhívta a sokác fonóba Kuga török vezért. Megmutatta Kugának Maricát, Máttyásról meg minden rosszat mondott a töröknek. A törökök fogságba akarták vetni Máttyást, aki ezért lelőtte Kugát, majd a rátámadó Simót is. Máttyás ezután nem maradhatott a városban, a szigetekre menekült az uszkocsikhoz. Amikor elmesélte, hogy mit tett, vezérük, az idős Tuna bácsi megbizonyosodott róla, hogy Máttyás valóban hős, ezért javasolta az uszkocsiknak, hogy válasszák vezérükké a fiút. Tuna bácsi egy éjjel nagyon rosszat álmódott, még reggel is remegett. Ekkor jött rá, hogy lehetne kiűzni a törököket:

olyan rém alakban, mint amit ő látott álmában. Rögtön hozzá is fogtak, faragták a lárfákat, vagyis az álarcokat. Közben Máttyás menyasszonya, Marica hozta az örömhírt: Siklósnál a katonaság megverte a törököket, már csak Mohácson van török. Amikor ezt meghallották, még jobban siettek az álarcokkal, amelyeket nagyrészt olyan pudvás fából csináltak, amit könnyű volt faragni. Felöltötték magukra az álarcokat, a ködmönöket kifordítva, szőrével kifelé vették fel, gatyájukat kitömték szalmával, hogy rettenő formájuk legyen, és elindultak Mohácsra. Kinek fokos volt a kezében, kinek vasvilla, kinek balta, kinek fegyver, kinek kiegyenesített kasza. Magukkal vitték a török elől megmenekített harangot is, hogy mielőbb a helyére tehessek. A Dunához érve megfújták az óriás kürtöt, ezzel jelezvén a városban élő hozzátartozóknak, hogy ütött a szabadság órája, jönnek és felszabadítják Mohácsot a török alól.

Beleültek a fatönből kivájt csónakjukba, a csunba, majd éjfél körül áteveztek. A sötétben kis viharlámpával világítottak, s ahogy átértek, rátörtek a török táborra. A törökök megrémültek, menekültek, a busók pedig felgyújtották a tábort. Óriási ijedelem támadt, amikor meglátták a szörnyalakokat: a babonás törökök azt hitték, hogy a pokolbeli ördögök törtek rájuk, szaladtak amerre láttak. A tisztek már nem voltak ilyen ijedősek, próbálták megállítani és visszafordítani katonáikat, de azok félelmükben inkább a tiszteket vágták le, csakhogy menekülhesse- nek. A törökök, akiket Siklósnál megvertek, a Dráván túl táboroztak, a magyar sereg oda már nem üldözte őket. Amikor ideértek Mohácsról a busók elől menekülő törökök, és elmesélték a történeteket, olyan rémületet keltettek a táborban, hogy az egész sereg megfutamodott.

A győzelem örömeire nagy mulatozást csaptak a busók, ittak, táncoltak, a gajdosok dudájára kólóztak.

Ennek a mondának azonban nincs valósalapja. A törököket Mohács térségéből a győztes nagyharsányi ütközet – a második mohácsi „vész” – után Szebenyi György hajdú verték ki 1687-ben. Mohács délszláv lakossága ekkor még nem lehetett számottevő; a sokátság nagy arányú betelepődése is csak ezután kezdődött meg.

Minden bizonnyal a sokácok legutóbbi balkáni hazájukból hozták magukkal a szokást, amely aztán Baranyában formálódott tovább és nyerte el a mai alakját. Mohácson kívül Darázson, Izsépen, Dályokon és Márokon, a Bács megyei Hercegszántón és Béregen is volt busójárás, továbbá széles körben (Torjánc, Benge és Kásád a Dráva mellett; Szemely, Kozármisleny, Pécsudvard, Szalánta, Németi és Lotárd a Pécs alatti sokác tömbből) kimutatható a busó szó a disznótorokat látogató, álarcos személyek megjelölésére. E busó csoportok célja az volt, hogy házról-házra járva jókívánságokat kifejezve varázslataikat elvégezzék és részesüljenek azokban az étel-ital adományokban, amiket seholy sem tagadtak meg tőlük. Nagyjából ugyanezen a területen van meg a farsang jelölésére a poklada szó is, amely átöltözést, újjászületést jelent, ill. a busójárás sokác neve is.

A népszokás megjelenéséről a XVIII. század végéről vannak az első adatok – holott egyes elemei ősrégiek. Az 1783-as mohácsi Canonica Visitatio feljegyzései között találkozhatunk először a farsangi átöltözés, zenés felvonulás elítélésével, de a maszkviselésről és a busójárás egyéb jellemzőiről itt nem esik szó. Viszont Hölbling Miksa, Baranya tudós főorvosa 1845-ben kelt feljegyzéséből már megtudhatjuk, hogy: „Farsang utolsó napjaiban ... a rácz ... ki szokott csapongani, rut ijesztő faálcot kötven föl képére”.

A busók öltözete régen is olyan volt, mint ma: szőrével kifordított, rövid bunda, szalmával kitömött gatyá, amelyre színes,

gyapjúból kötött, cifra mintás női harisnyát húztak – ez térdig ért –, lábukon bocskor (*opanci*). A bundát öv vagy kötél fogta össze derekukon, erre tehénkolompokat (*zvónó*) akasztottak. Kezükből szinte elmaradhatatlan a kereplő (skrepetájá) vagy a soktollú, fából összeállított buzogány (*bozduvan*). Egyesek fából faragott „fegyvereket” is hordoztak: kardot (*rif*) vagy alabárdot. A leglényegesebb azonban – ami a busót busóvá teszi – a fűzfából faragott, hagyományosan állatvérrel festett, birkabőrscuklyás álarc.

A sajátosan mohácsi mesterségek közül a busóálc-faragás máig fennmaradt. A maszkokat mindig puha fából faragják, és soha sem készül két egyforma darab. Fontos momentuma, hogy az álarc csak akkor jó, ha „működik”. Vagyis ki lehet látni belőle, bele kell férni, orrának, könnyűnek, funkcionálisnak kell lennie. A busómaszkok életigen-

TE KIT VÁLASZTANÁL?

lést sugároznak, hiszen egy átalakulási folyamatot, a télüzés, a tavaszvárás gondolatát, ill. a gonosz elűzését jelképezik.

Busójáráskor több átöltözött figura látható Mohács utcáin. De busónak csak a faálarcos alakoskodókat tekinthetjük, őket kísérik a jankelék, akiknek szerepe az, hogy távol tartsák az utca népét, főleg a gyerekeket a busóktól. Hamuval vagy liszttel töltött zsákjukkal püfölték a csúfolódó gyerekhadat. Mára a hamu helyét átvette a rongyos-ill. a fűrészpóros zsák, gyerekek helyett pedig a nézelődőket püfölik. A többi résztvevőt, a lefátyolozott arcú nőket és a lakodalmas viseletbe öltözött férfiakat, továbbá a karneváli jelmezű alakokat maskarának nevezik Mohácson.

A régi busójárási elemét idézi fel a karneváli jellegű busókerék, amely szerkezet a csíki székelyek farsangi szokásaiban is megtalálható. Ez hagyományosan lovakkal és eketaligával vontatott hosszú rúd, amelynek egyik végébe bevert szögön, mint tengelyen, vízszintesen, de inkább ide-oda billegve egy kerék forog. Amikor a földhöz ér, meg-meglódul a rajta ülő busókkal, akik a nézők még nagyobb mulatságára le is esnek róla. A régi busójárásnak is fontos része volt, hogy a busók a várossal szemben lévő Mohács (Margitta) szigeten öltöztek fel, s onnan jöttek át csónakon, vagy ha befagyott a Duna, és a jég elbírta egy embert, akkor nádkévébe burkolózva, gyalog.

Régen házról házra jártak. Az épületek sarkát megveregették buzogányaikkal, majd az istállókba vonulva megkerülték az állatokat. Közben a hamuzsákos ember a tornác földjére, az istálló szalmájára és a küszöbökre hamut hintett. Varázsselekedetek sora volt ez: az egyik az épületek tartósságát, a másik a háziállatokat oltalmazta a különféle betegségek ellen, a hamuszórás pedig termékenységet varázsolt. Utóbbit jelzi, hogy ahol nem nyertek bebocsátást, ott felszántották az udvart – ez később már tréfás

bosszú lehetett. A busók tevékenységének termésvarásló jellege leginkább abban a szokáselemben jut kifejezésre, hogy régen az utcán talált felnőtt nőket – amit ők el is vártak, mert nagy dicsőségnek számított – a busók körülverték és meghúzgálták, hogy „nagyra nőjön a kender”. A termésvarázlásnak ez a formája kb. az első világháborúig volt szokás.

A farsang a bosszúállás ideje is volt, a haragosok gyakran mondták egymásnak: „Majd találkozunk, mint busók!” – hisz a busóknál fontos követelmény a felismerhetetlenség, találkoztak is, s volt rá eset, hogy emberhalál lett a találkozás vége. Egyes busó csoportok között erőpróbára került sor, ill. birokra is keltek egymással. Érdekes, ha egy busót birokra hívtak, és sarkával kört húzott maga köré, az azt jelentette, hogy komolyan és végsőig akar küzdeni. Ilyenkor a kihívó legtöbbször visszalépett, hacsak nem haragosok voltak, akik felismerték egymást...

Mára az idegenforgalom medrébe terelt népszokás sokat veszített az eredeti hagyományokból, de látványosság szempontjából sokat nyert. Pedig volt olyan idő, amikor három napig minden épkézláb ember a farsang végét ünnepelte, amikor minden 45-50 év alatti sokác busó volt, amikor az asszonyok három napig nem is látták a férjüket.

A régen kötetlen, az egész várost, de főleg a sokácok lakta negyedet pezsgésbe hozó busójárási, amelynek centruma a Kóló-tér volt, az 1900-as évektől kezdve előre kiszabott útvonalhoz igazodik. Mára újra feléledtek a régi legendák, farsangvasárnap a busók csónakkal jönnek át a szigetről. Hagyományosan a Duna-partról gyülekezőhelyükre, a Kóló-térre mentek. A beöltözött busók, jankelék, maskarák itt találkoztak az ágyús, az ördögszekeres, a szekeres, a kürtös, a teknős, a csónakos és más busó csoportokkal, majd együtt a busóágyú döréjére a város főterére vonultak, ahol kezdetét

2002/XIV. 1–2.

vette a szabad farsangolás. A busók tevékenységét az alábbi mondás jellemzi: „Farsangkor mindent szabad”! A főtéren a busók megérkezéssel napjainkban is igazi „ereszd el a hajamat” hangulat kerkedik; máglyát gyújtanak, azt körül táncolják, dévajkodnak az emberekkel. Majd a farsangvasárnapot a hajnalig tartó sokácból zárja.

Húshagyókedd reggel aztán újra gyüle-

keznek a busók, a telet jelképező, „Poklada élt 3 napot” feliratú koporsóval. Délután a város műintézményeinek körül látogatása után a busók a főtérrre viszik a koporsót, ahol azt a máglya tetejére feltornásszák. Este meggyújtják a máglyát, a telet jelképező koporsó elégetésével és körül táncolásával búcsúznak a hideg évszaktól, s köszöntik a tavasz eljövételt.

ALATTYÁN ISTVÁN

Skandináv mitológia

A skandináv mitológiáról rendszeres adatok csak a kereszténység felvételét megelőző pár évszázadból állnak rendelkezésünkre, s ezek főként kora keresztény izlandi írott forrásokban maradtak fenn. Fő forrásaink a régebbi vagy *Verses Edda* – mitológiai és verses énekek gyűjteménye, a 13. század második felében készült izlandi kéziratban (ún. *Codex Regius* 2365) – és az ifjabbik vagy *Próza-Edda*, „a skáldok” (vándordalnokok) költői mesterségének tankönyve. Ezt ugyancsak a 13. században állított össze az izlandi *Snorri Sturluson*, és skáld költeményeket (a 9. századtól kezdve), mitológiai talányok, metamorfák (*kenninger*) megfejtését és mitológiai áttekintését is tartalmazza; mitológiai adalékok vannak Snorri történeti krónikájában, a *Heimskringlában* (Földgömb), amelyben elbeszéli a norvég és egyes svéd királyok legendás történetét (ún. *Yngling-saga*).

Izland népét 1000-ben térítették keresztény hitre, Snorri az antik mitológiát részben történeti allegóriaként adja elő. Szinte vele egyidejűleg *Saxo Grammaticus* dán krónikáíró a *Gesta Danorum*ban több mito-

lógiai történetet is elbeszél, az istenek helyébe királyokat és hősöket tesz. Mitológiai rendszer formájában tehát csak a skandináv mitológiát ismerjük (lényegében mint az Edda költői mitológiáját).

A skandináv eddikus mitológiai rendszer térbeli „világmodelljének” van „horizontális” és „vertikális” vetülete: az egyikből a másikba csak bizonyos átalakulások után lehet átmenni.

A horizontális vetület emberközpontú, strukturális alapját az ellentét adja, amelyet az emberek lakta, a föld középső, meghódított részén elterülő Midgard (a világnak a „középső” emberlakta földi része) s a föld puszta, köves és hideg peremvidéke (*Utgard*, *Jötunheim*), az óriások (*jötunok*) tanyája, valamint a földet övező óceán, vagyis Jörmungand (Midgardorm – Midgard kígyója – a világekígyó a skandináv mitológiában; egyike annak a három khtonikus szörnynek, amelyet Angrboda szült, s Loki nemzett) birodalma között alakult ki. Jötmungand másik neve: Midgard kígyója. Ez jelzi, hogy egykor a pozitív rendszer eleme volt, a föld támasza, tartója. Az óriások országának is-

„...még a régi öregöktű’ hallottam...”

mérve ezen kívül, hogy északon és keleten terül el. Az észak a skandináv mitológiában fokozottan démonikus jellegű (mint ahogy számos másiban is – finnek, szibériai népek), északon van a holtak birodalma, a Hél is – ami még érzékletesebben rajzolódik ki a kozmikus vetületben. A világkép mindkét vetületében megvan a négy törpe, nevük a négy égtájat jelenti – Austri, Vestri, Nördri, Sudri –, ők tartják az eget a négy sarkán.

A vertikális kozmikus vetület központja a világfa, Yggdrasil az élet és sors fája. Ez a kőrifa köti össze az emberek lakta földet (Midgard) az éggel, ahol (Ázgádban) az istenek lakoznak, s ahol az elesett harcosok sajátos „paradicsoma”, a Valhöll terül el. Ami a legfontosabb: összeköti a föld alatti világgal – ahol a holtak birodalma van –, a Héllal (a „lent” és az „észak”, mint már említettük azonossá válik), ahol a különféle vizek fakadnak. Szinte azt is mondhatnánk, hogy Hél az a központ, amelyben, mint pontban egybeesik a horizontális és vertikális világkép. A vertikális szerkezet ellentétbe állítja az embereket és az isteneket, a kiválasztott halottak égi birodalmát (a Valhöllt), és az egyszerű halandók föld alatti világát; ennek megfelelően az égi Valkűrök (a harcias szüzek, Ódin alárendeltjei, akik közreműködnek csaták idején a győzelmek és halálok osztogatásában; a csatában elesett bátor hősöket elviszik a Valhöllbe s ott kiszolgálják őket) és a világfa tövénél tanyázó Nornák (az alacsonyabb rendű istenek – születéskor az emberi sorsok meghatározói) a sorsistennek két kategóriáját jelentik. A Verses Edda első dalában, A Jósno Jövendölésében a jósno (völva), „kilenc világot” említ és kilenc fatövet vagy gyökeret, ezzel együtt azonban három gyökeret külön említ, ezek megfelelnek az embereknek, a déróriásoknak (Hrymtursok) és a Hélinek. A későbbi keletű Próza-Eddában már kevésbé éles a vertikális vetület, itt a gyöker nem az emberekkel, hanem az éggel kerül kapcsolatba, a

déróriások eddigre már kihaltak és a föld alatti birodalomban laknak, helyettük egyszerű óriások szerepelnek, a jötunok, akik a föld peremén élnek. A vertikális világrendben ezeknek a fa alkotta különböző kozmikus szinteknek megfelelői a „zoomorf” sorozatok: a fa csúcsában sas, tövénél Nidhögg sárkány és négy rénszarvas (talán a négy égtáj), amelyek az Yggdrasil-kőrís lombját eszik – ez a középső szint. Nidhögg némiképp megfelel Jörmungandnak (a horizontális vetületben), mint ahogy a föld alatti forrásokat és folyókat a földet körülölelő óceánnal álljuk egybe. Ezenkívül a Valhöllben álló kecske és rénszarvas, a fa törzse és a tövénél fakadó források ebben a vertikális vetületben egységet alkotnak a szent méz révén, mint ami az élet megújulásának és a mágikus erőnek a forrása. Az ágakon ugráló mókus sajátos közvetítő a „fent” és a „lent” között. Az Yggdrasilon kívül a vertikális vetületben szerepel a szivárványhíd, a Bifröst, amely a földet és az eget köti össze egymással. A skandináv mitológia térbeli világképe ugyanolyan típusú, mint a legtöbb indoeurópai népe, sőt mint a szibériai és más népek mitológiai modellje, amelyet strukturálisan a világfa szervez egységbe.

Az idő vonatkozásában a skandináv mitológia „kozmogonikus” és „eschatologikus” mitológiára oszlik (teremtés- és világvége-mítoszok), közöttük nincs teljes szimmetria. A világ egyfelől víznek és tűznek, másfelől a hidegnek egymásra hatásából keletkezik, tűztől, árvízről, hidegtől és forróságtól pusztul el, a „kezdés” és a „végpusztulás” idején lényegében ugyanúgy megismétlődik az istenek és a khtoikus lények párviadala. Ezzel szemben az „ázok” és „vánok” – a skandináv istenek két fő csoportja, akik kezdetben egymás ellenségei voltak, a „végórákban” egységes istensereget alkotnak.

Ez a mitológia a világ teremtését úgy rajzolja, mint a feneketlen világűr, a Ginnun-

gagap megtöltését s a káosz átszervezését kozmoszá. Az óriások nemcsak térben állnak szemben az istenekkel, hanem időben is megelőzik őket: Ymir, az első lény, a hermafrodita óriás a kihűlő föld alatti vizekből (Elivager), a Ginnungagap végtelen semmi-jét megtöltő alvilági folyókból keletkezik; hónaljából, lába csosszanásából születnek a déróriások. Az istenek megölik Ymirt, testéből teremtik meg a világot.

Az istenek – az óriás Bur fiai – kiemelik a földet (valószínűleg az ős-óccánból, amely a térbeli világmodellben körülöleli a földet, vö. még azzal, hogy Tór kihalássza „Midgard kígyót”), és berendezik rajta a gyönyörűséges Midgardot; három az – Ódin, Lódur és Hönir – életre kelti a fából faragott emberkezdeményeket – Askr és Embla –, akiknek Midgardban kell majd lakniuk; megjelennek a nornák, akik kijelölik az emberek sorsát. Az istenek megépítik az égboltozatot, és kijelölik a Nap (Szól) és a Hold (Mani), a két testvér szerepét. A világteremtés munkája során megfékezik a khtonikus szörnyeket – Jörmungand kígyót, Fenrir farkast és hűgukat, a holtak birodalmának úrnőjét, Hélt (később atyjukat, Lokit is). Később azonban, ahogy közeledik a világvége, czecknek a szörnyeknek napvilágra kell törniük.

A skandináv mitológiában magát a kozmonógiát is áthatják eschatologikus motívumok. Az „aranykort”, amikor minden aranyból volt, a az istenek és az emberek élvezték a nyugalmat, hamarosan követi az ázok és a vánok első háborúja. A kopjahalál eredetét s a hadi avatási szertartások keretében végzett első rituális áldozatot, az ifjú Baldr isten megölését elbeszélő mítosz prologusául szolgál az igazi eschatologikus ciklushoz, megkezdődik a kozmosznak káosszá való visszaalakulása. Megszegnek fogadalmakat és erkölcsi normákat, pártütés bomlaszt nemzetségeket, három évig tombol a hideg. A világfa beleremeg mikor kitörnek a világba az alvilági szörnyek, holtakkal teli

hajót sodor az ár, s megjelennek Muszpell (a már a teremtés előtt is megvolt „tüzes ország”), s Szurt (a tüzes óriás), a Muszpell-szheim tüzes óriása. Az istenek utolsó háborújában (Ragnarök), amelyben az istenek oldalán harcolnak a csatában elesett hősök (Einherják) is, az istenek és az alvilági szörnyek kölcsönösen ki írtják egymást. Szurt felgyújtja a világot, s a világ tűzben és özönvízben pusztul el, igaz, ezután újjá is kell születnie (a ciklikus korszak-ismétlődés gondolata vagy keresztény hatás?).

A teremtés- és világvégemítoszok körén kívül marad számos mitológiai történet az istenek és az óriások (jötunok), ill. törpék (dvergek) viszonyáról és háborúskodásáról. Az istenek és az óriások állandó harcának eseményei lényegében a kozmikus világmodell „horizontális” vetületén játszódnak le, amit csöppet sem zavarnak szerelmi kapcsolatok és exogém házasságok. A jötunok igyekeznek elrabolni az istennőket s az istenek varázscerejű attribútumait (Tór kalapácsát, Szif hajfürtjét, Idun ifjító almáit), folyik értük a küzdelem, de kezdetben a varázscerejű tárgyakat és varázsisalokat ügyes törpék – dvergek – készítik, s az istenek mindezeket erőszakkal vagy ravasszággal szerzik meg tőlük.

Az istenek szemben állnak az ellenséges khtonikus szörnyekkel, és jötunokkal; főlébe emelkednek az álfoknak (eredetileg talán holtak lelkei, a természet alacsonyabb rendű szellemei), a vegetációs szellemeknek, a törpéknek, a női sorsmeghatározó lényeknek (valküöröknek és nornáknak), a földi hőszoznak. Az istenek felső panteonja a skandináv kozmoteogóniában az istenek két csoportjának, az ázoknak és a vánoknak a háborújuk utáni egyesülése, összefogása után alakult ki, pontosabban annak eredményeképpen, hogy az ázok beolvasztották a vánokat, az istenségeknek ezt a meglehetősen szűk kategóriáját, amelynek tagjai, az agrárkultuszokhoz kapcsolódnak, mágikus

és látnoki erővel rendelkeznek, szakrákis béketúrás jellemzi őket (Njörd, Frey, Freyja). Ugyanezek a tulajdonságok az ázoknál már személyre szólnak: az agrárgazdasági jólét Tórhoz, a varázslás és a jövődömonálás Ódinhoz, a békeszeretet Baldrhoz kötődik. Freyja Ód felesége, funkcionálisan, de szinte genetikusan azonos Friggel, Ódin feleségével, de az előbbi a vánok, az utóbbi az ázok közé tartozik. Az istenek és az ázok számos szövegben szinonímát jelentenek, mivel a dán agrármitológia alárendelődik az ódininak, vagyis Ódin égi-khtonikus, hadi és „sámán” – mitológiájának a maga Valhöllével, valkürjeivel, einherjáival, hadi avatási szertartásaival (pl.: Baldr halála). A mítoszokban úgy jelennek meg az ázok, mint egy Ódin vezette patriarchális közösség, ahol légyeges kérdéseket a ting dönti el, s nagy jelentőségük van az istenek rituális lakomáinak, s azokon a szent italnak.

A panteon tagjai

ÓDIN • hatalom, bölcsesség, mágia, benne katonai mágia, egyben a harcosok pártfogója, a Valhöll ura;

TÓR • hadi és agrárfunkciókat ellátó villámisten, az óriások és a vilákgígyó ellen vívott küzdelem egyik fő harcosa;

TYR • régi indoeurópai égisten, a katonai gyűlések és párviadalok pártfogója;

HEIMDALL • az istenek és a világfá őre;

HÖNIR, ULL • íjászipsten és síelő;

BALDR • az ifjú isten és a rituális áldozat;

NJÖRD • termékenység, tenger és hajózás;

HÖRD • a vak isten, Baldr gyilkosa;

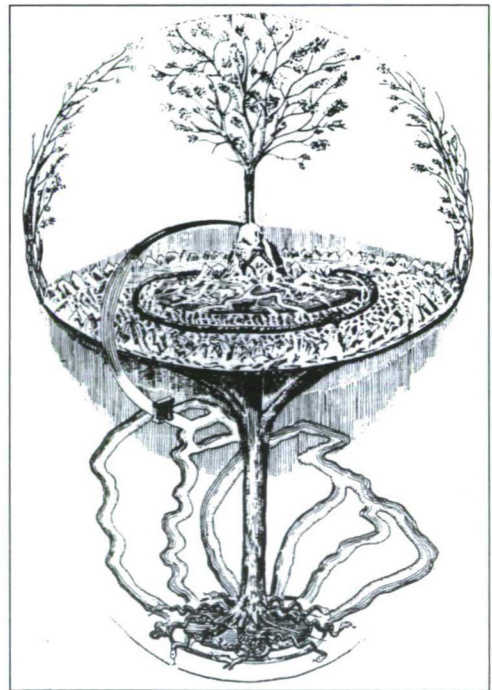
FREY • termékenység és béke;

LOKI • mitológiai csínytevő és tréfacsináló, a khtonikus szörnyek atyja, közvetítő az istenek és az óriások között;

BRAGI • skáldisten stb.

Van még néhány más ifjú isten, mint Vídar, Vali, Magni és Módi, akik elsősorban, mint apjukon és fivéreiken bosszút álló istenek szerepelnek; Hermond, aki igyekszik fivérért, Baldrt visszahozni Héliból, a holtak birodalmából. Víli és Vé csak mint Ódin fivérei, „Búr fiai” jelennek meg, Ód pedig csak mint Freyja férje, s talán egyben mint Ódin hiposztázisa. Az istennők ebben a panteonban – akik jobbára a vegetációs és az emberi termékenységgel tartanak kapcsolatot – elsősorban Frigg, Freyja, Szif, Idun, valamint Szkádi, a vadász és a síelő istennő, néha megemlítik Gefjont és Fullát.

Míg a kultuszban Ódinnak, Tórnak és Freynek volt nagy jelentősége, az elbeszélő mítoszokban Ódinnak, Tórnak és Lokinak, e főleg kultúrhősöknek jut a fő szerep: Ódin mint kultúrhős, teremtő és sámán (pap), Tór mint vitéz katona megvédi az isteneket és az embereket a szörnyektől, Loki mint

YGGDRASZIL AZ ÉLET ÉS SORS FÁJA

2002/XIV. 1-2.

negatív erejű kultúrhős, mitológiai tréfacsináló, „trickster”. Ódinnek az eszét hangsúlyozza a mítosz, Tórnak a fizikai erejét és az óriásokhoz illő dühét, Lokinak a szálhámságát, ravaszságát. Tór ennek megfelelően az óriások és a vilákgyógyó fő ellenfele, Ódin a nektár és a rúnák szerzője, a megtestesült bölcsesség, varázserő és látnoki képesség, Loki az örök fortélyos „szerző”, aki mitológiai értékeket szerez az isteneknek a törpéktől, az óriásoknak az istenektől, s aki működteti ezeknek az értékeknek az örök „körforgását”... .

A mitológia mély nyomokat hagyott a hőseposzokban; a rák maradt emlékek közül a legrégebbi a Beowulf angolszász mű (7. század vége – 8. század eleje, leírták 1000 körül), a The Fight at Finn's Borough (9. század), a német Hildebrandslied (9. század eleje) stb. A legtöbb hőseposzt a 13. század elején jegyezték le: a Nibelungenlied-et, a Verses Edda hőseinek, a Próza-Eddából a „Költészet nyelve” című részt, és még sorolhatnánk a dalokat.

Ma már bizonyos, a mitológia – a vallás – a hiedelemvilág az akkori élet minden részére, az összes formájában kihatott, e nélkül az élet akkor – hagyományok, népi hiedelmek, „életcélok” stb. – elképzelhetetlen volt, gondoljunk itt a skandinávhoz úgymond rokon kelta kultúra tradícióira, kivetüléseire (az Arthur-mondakör). A mai ember belegondolni sem tud, milyen lehetett akkoriban az „élet” – mert igen, a mitológia ezt tükrözi: a félelmeket, a kilátásokat, a sikereket, a „Mi lett volna ha...?” vagy „Mi lenne ha...?” kérdésre a választ, s nem utolsósorban egy nép eredetét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- HOPPÁL MIHÁLY (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. I. kötet. Budapest, 1988, Gondolat.
Mitológiai ábécé. Budapest, 1985, Gondolat.
<http://stockholm.hungary.org/zitatort/page1.htm>
<http://radnoti.vac.hu/diakok/parnaki/pages/geris.htm>
www.ucalgary.ca
<http://odin.dep.no/odin/engelsk/norway/history>

Árnyék, kő, fény (4.)

Búcsúkép hazafelé

Mezey Pál fotóit külső munkatársunk, Máthé Zoltán gyűjtötte össze, és a nyugat-magyarországi városképeket Dr. Kubinszky Mihály gyűjteményében helyezte el. Hozzájárulásukat a képek közléséhez ezúton megköszönjük.